

Sisukord

Saateks 8

1. Iru Linnapära 10
2. Jägala Jõesuu linnamägi 12
3. Kuusalu Pajulinn 14
4. Padise Vanalinnamägi 16
5. Varbola Jaanilinn 18
6. Lohu Jaanilinn 20
7. Keava linnamägi 22
8. Jäneda linnamägi 24
9. Varangu Vesikikants 26
10. Äntu Punamägi 28
11. Toolse linnamägi 30
12. Pada I linnamägi 32
13. Purtse Tarakallas 34
14. Asva kindlustatud asula 36
15. Kärla Lihulinn 38
16. Kaarma maalinn 40
17. Muhu Linnuse maalinn 42
18. Põide (Kahutsi) maalinn 44
19. Valjala linnus 46
20. Karuse (Vatla) Linnuse maalinn 48
21. Soontagana maalinn 50
22. Lõhavere linnamägi 52
23. Sinialliku linnamägi 54
24. Alatskivi Kalevipoja säng 56
25. Unipiha linnamägi ja asula 58
26. Viljandi linnus 60
27. Tartu muinaslinn 62
28. Otepää linnamägi 64
29. Tõrva Tantsumägi 66
30. Tilleoru Kantsimägi 68

31. Järveküla (Urvaste) linnamägi 70
32. Rõuge linnamägi 72
33. Luhtõ Liinamägi 74
34. Kindluslinn Tallinn 76
35. Keskaegne Tartu 78
36. Uus- ja Vana-Pärnu 80
37. Viljandi linnamüür 82
38. Narva linn 84
39. Haapsalu linnamüür 86
40. Tallinna Toompea ordulinnus 88
41. Toolse ordulinnus 90
42. Rakvere ordulinnus 92
43. Narva ordulinnus 94
44. Pärnu ordulinnus 96
45. Vasknarva ordulinnus 98
46. Paide ordulinnus 100
47. Laiuse ordulinnus 102
48. Põltsamaa ordulinnus 104
49. Viljandi ordulinnus 106
50. Tarvastu ordulinnus 108
51. Karksi ordulinnus 110
52. Helme ordulinnus 112
53. Maasilinna ordulinnus 114
54. Otepää piiskopilinnus 116
55. Haapsalu piiskopilinnus 118
56. Lihula piiskopi- ja ordulinnus 120
57. Kuressaare piiskopilinnus 122
58. Kiviloo piiskopilinnus 124
59. Porkuni piiskopilinnus 126
60. Tartu piiskopilinnus 128
61. Kirumpää piiskopilinnus 130
62. Vastseliina piiskopilinnus 132
63. Keila läänilinnus 134
64. Angerja läänilinnus 136
65. Kiiu läänilinnus 138
66. Kiltsi läänilinnus 140
67. Vao läänilinnus 142
68. Järve läänilinnus 144
69. Edise läänilinnus 146

70. Kalvi läänilinnus 148
  71. Purtse läänilinnus 150
  72. Kiltsi (Valgevälja) läänilinnus 152
  73. Virtsu läänilinnus 154
  74. Vigala läänilinnus 156
  75. Kasti läänilinnus 158
  76. Rannu läänilinnus 160
  77. Rõngu läänilinnus 162
  78. Vana-Antsla läänilinnus 164
  79. Valipe läänilinnus 166
  80. Kärkna kindlusklooster 168
  81. Padise kindlusklooster 170
  82. Tallinna vallkindlustused 172
  83. Tartu vallkindlustused 174
  84. Narva bastionid 176
  85. Pärnu vallkindlustused 178
  86. Kuressaare linnus-kindlus 180
  87. Paide vallkindlustused 182
  88. Paldiski Tähtkants 184
  89. Naissaare Tähtkants 186
  90. Tartu püssirohukelder 188
  91. Kaitsekasarm Kalarannas 190
  92. Vesilennukite angaarid Miinisadamas 192
  93. Peeter Suure merekindlus 194
  94. Soome, Liivi ja Põhjalahe positsioonid 196
  95. Aku- ja torpeedokoda Miinisadamas 198
  96. Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlusehitised 200
  97. Rakvere jalaväekasarm Nortsu tänaval 202
  98. Mereväe ekipaaž Tallinnas 204
  99. Tannenbergi (Sinimägede) 1944. aasta kaitseliin 206
  100. Stebeli patarei Sõrves 208
  101. Türisalu raketibaas 210
- Illustratsioonide nimekiri 212
- Tekstis viidatud allikad ja kirjandus 218
- Kasutatud lühendid 222

LÕHAVERE LINNAMÄGI

22

Viljandimaa

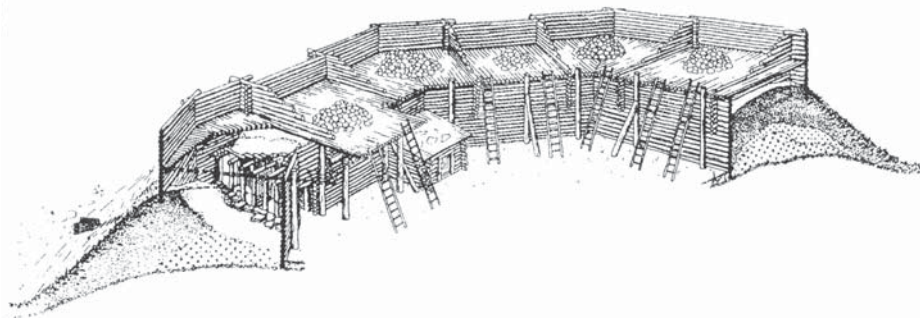
Lõhavere on Eestis ainuke linnus, mida teatakse seal resideerunud vanema järgi. Henriku Liivimaa kroonikast tuntud Lembitu Leole linnuse (Henriku kroonikas nimetatakse seda ka kui Pala jõe pool olevat kantsi) vallutuslugu on sarnane paljude teiste muistse vabadusvõitluse käigus toimunudega. 1215. aasta paastuajal (s.o 4. märtsist 18. aprillini) toimunud sõjakäiku kirjeldab kroonik järgmiselt:

Ja riialased, minnes koos sõjateenistuse vendadega, kutsuvad endaga kaasa liivlasi ja lätlasi ja liiguvad edasi Sakalasse, jättes selja taha Viljandi linnuse /.../, kogunevad nad lõpuks ootamatult Lembitu linnuse juurde, mida kutsutakse Leole. Eestlased aga, kes olid linnuses, astuvad esimestele tulijatele julgesti vastu ja ajavad neile hirmu peale. Kuid need kogunenud ühte,

ootavad omade tuleku ära ning järgmisel ja kolmandal päeval linnust rünnates kannavad nad valli kohale kokku puuriida ja panevad tule otsa ja süütavad valli, mis oli palkidest ja mullast kokku pandud, ja tuli, tõustes järk-järgult, läheneb kindlustusele üleval. Kuid liivlased ja lätlased koos kogu sõjaväega suurendavad tuld ja ähvardavad mahapõletamise ja tapmisega. /.../ Kui aga vall oli juba hävitatud, löövad nad kartma, et nad tapetakse, hakkavad härdasti armu paluma, tulevad linnusest välja, töötavad endid ristida lasta. /.../ Ristitakse kõige truudusetum Lembitu koos kõigi teistega. /.../ Vahepeal sõjavägi, tungides linnusesse ja röövides kogu vara, viies välja hobused ja härjad koos kariloomadega ja võttes palju saaki ja jagades omavahel, pöördus röömuga tagasi Liivimaale, viies endaga kaasa selle linnuse vanemad, Lembitu koos teistega, kes lasti omale maale tagasi, kui nad olid oma pojad pantvangideks andnud.

Linnusest on täiendavaid andmeid saadud ka juba 1880. aastast (Jaana Jung ja Theodor Schiemann) alates toimunud arheoloogilistel kaevamistel, mida on juhtinud Harri Moora (1937–1941, 1956–1960, 1962) ning Evald Tõnisson (1961).

Lõhavere mõisast 2 km ida pool Putku oja ääres asuv neemiklinnus asetseb loode-kagusuunalise umbes 200 m pikkuse seljaku kagupoolses osas. Selle rajamisel on suur osa pinnasest üles kuhjatud, saades

Lõhavere linnuse kaitsehituste rekonstruktsioon

Lohavere linnamäe õhufoto, 2019

pinnavormi, mille nõlva kõrgus on 8–9 m, loodeotsas koguni 10 m. Linnuse pealispinna pikkus on 80 m, laius kuni 45 m ning pindala umbes 1600 m². Viimast ümbritses palkseintega toestatud, praeguseks umbes 1–1,5 m kõrguselt säilinud, rohukamaraga kaetud ja rusudega segatud liivavall, mille algseks kõrguseks võis olla 3–3,5 m ning laiuseks 5–6 m.

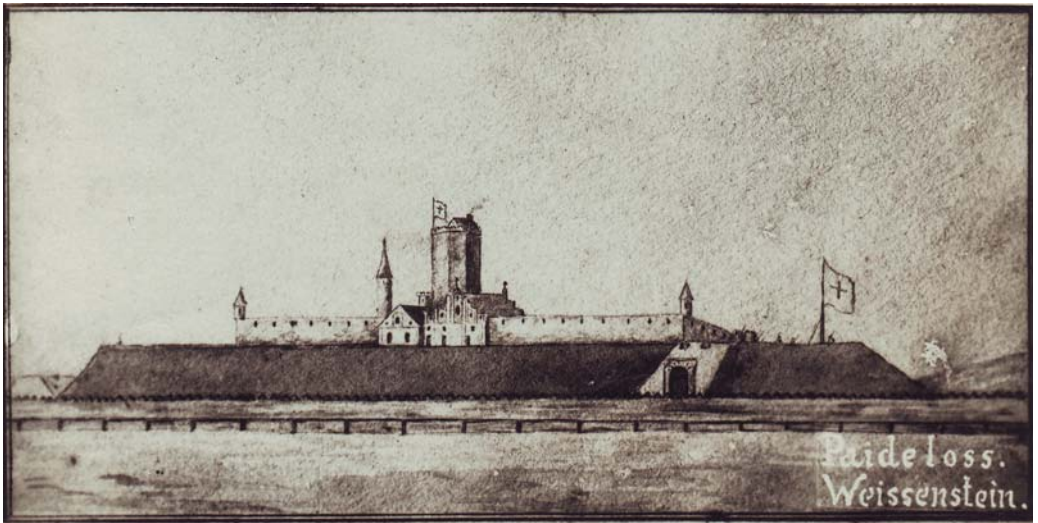
Mitmes järgus ehitatud linnuse kaitsesüsteemi oluliseks osaks oli valli siseküljel paiknev rõhtpalksein, millest leiti kohati kuni 15 palgikorra jäänuseid. Sein toestasid 30–35 cm jämedused, kuni 70 cm sügavusele maasse kaevatud postid. Palksein oli arvatavasti ka valli välisküljel ning omavahel olid need seotud läbi valli ulatuvate pöikseintega. Valli lael oli palkidest sillutis, lisaks paiknesid siin ka neli-viis tornitaolist palkrajatist. Linnusesse pääses läbi kirde- ja kaguküljel paikneva väravakäigu. Neist hilisema, 1,8 m laiuse kirdepoolse käigu rajamisega samal ajal

tugevdati ka lääneotsas paiknevat valli, kuhu ehitati kõrgem tornitaoline rajatis. Linnuse kagupoolsest 0,9 m laiusest käigust, mis oli rajatud varasema tee kohale, viis linnusest alla kasepuust raketega kaevu juurde teerada. Teine, kuni 9 m sügavune kaev leiti linnuseõue kaguosast.

Linnuseõuest leiti 20–25 eriaegse hoone rusud, mis pärinevad enamasti suitsutoataolistest, nelinurkse põhiplaaniga (4–5 × 5–6 m) kerisahjuga palkehitud. Õue edelaküljel leiti ka ühe suurema (7,5 × 8 m) hoone rusud, mis uurijate arvates võis olla linnuse sisekindlustuseks.

Esmane, nõrgemalt kindlustatud linnus võis olla rajatud juba 11. sajandil, kuid enamik leitud rususid ja leiumaterjalist pärineb 13. sajandi algusest ehk Henriku kirjeldatud muistse vabadusvõitluse perioodist.

Bibliograafia: HLK XVIII: 7; Moora, Saadre 1939, 139–182; Tõnisson, Haak 2008, 271–273.

Paide ordulinnus

Padise linnuskloostri väravatorni lääneküljel ning Rakvere linnuse idavärvavas. Seda muidugi juhul, kui Paides need ikka on originaalid, mitte Neumanni eelviidatud restaureerimise tulemus.

Millal rajati ordulinnust ümbritsevad, tänini jälgitavad nurgabastionid, pole teada, kuid üsna tõenäoline on, et see toimus siiski alles pärast Liivi sõda ehk rootslaste esimesel valitsemisajal. Sõjas sai linnus korduvalt kannatada ning käis käest kätte: 1573. aastal vallutasid selle venelased, 1581 rootslased, Poola-Rootsi sõjas 1602 poolakad; 1608 langes see pikemaks ajaks uuesti rootslaste kätte ning oli kindlustusena veel täiesti arvestatav. Nagu näha Samuel Waxelbergi 1683. aasta jooniselt, on sellel kõik linnuskindlusele iseloomulikud fortifikatsioonielemendid nii ordulinnuse kui muldkindlustuste osas veel olemas. Jooniselt puudub vaid kunagise konvendihooone läänetiib.

Bibliograafia: Lange, Alttõa 1993, 117–122; Kaljundi 1997c, 69–70.

Pika Hermannii lõunavaade, 1912

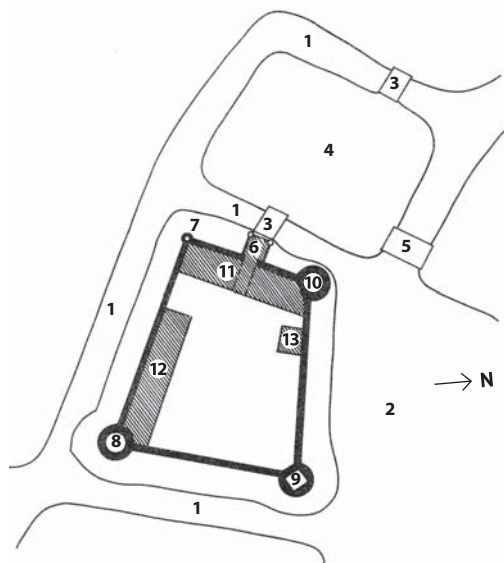
Pika Hermannii läbilõige

LAIUSE ORDULINNUS

47
Jõgevamaa

Eesti ala esimene puhtatüübiline tulirelvadele kohaldatud laagerkastell Laiusel rajati ümbritsevast maastikust mõnevõrra kõrgemale platoole ning koosneb pealinnusest ning sellest loode pool paiknevast eeslinnusest. Mõlemad olid ümbritsetud veekaitsega. Viimase tekitamiseks oli linnuse põhjakülje alt mööda voolav oja tõkestatud eeslinnuse idanurgas asuva tammiga, mille hiljem asetses ka veski (esmamainimine 1590). Lisaks ülespaisutusest tekkinud paisjärvele linnuse kirdeküljel võimaldas see täita ka ümber kogu linnusekompleksi kaevatud vallikraavid.

Linnuse algaastatest ehitusloolised andmed puuduvad, mistõttu selle rajamisajaks on varasemad uurijad Karl Löwis of Menar ja Armin Tuulse pakkunud 15. sajandi algust, Villem Raam 14. sajandi lõppu ning Kaur Alttoa koguni 13.–14. sajandi vahetust. Ürikuliselt on linnust esmakordselt mainitud 1406. aastal. Siinset linnusekrahvi mainitakse aastatel 1416 ja 1417. Nii nagu pole ühtset seisukohta linnuse tekkeloost, puudub ka ülevaade linnuse detailselt kavatisest, ruumijaotusest ja muudest üksikasjadest. Küll on aga olemas võrdlemisi palju andmeid Liivi sõja järgsest perioodist, mil linnus oli üle elanud tugevaid purustusi ja ümberehitusi, kuid selle kavatis oli jäänud põhiliselt samaks, nagu see oli olnud keskajal. Eelkõige põhinebki Laiusega enim tegelenud Kaur Alttoa 1974. aastal koostatud kirjeldus Poola revisjonidel, mille

Laiuse ordulinnuse plaan.

1 – kraavid	7 – vahitorn
2 – paisjärv	8 – basteitorn
3 – sillad	9 – idatorn
4 – eeslinnus	10 – tellistorn
5 – tamm veskiga	11–13 – kivihooned
6 – väravaehitis	

tekstid kujutavad endast inventuuriakte, loendades üksikasjalikult linnuse ehitisi ja ruume nende detailide ja sisustusega. Ka ajaloolist plaanimaterjali on linnuse kohta napilt, neist detailsem, Rootsipõlvkonna Gripsholmi lossis asuv, pärineb koguni Karl XII ajast, mistõttu viimase põhjal otsustada midagi keskaegse linnuse sisejaotuse kohta on liialt riskantne.

Laiuse eeslinnust ümbritses puust pihttara ning selles oli kaks sissepääsu, üks Põltsamaa-poolsel loodeküljel, teine aga linnusest põhja pool paiknevast asulast üle tammi. Eeslinnuses paiknesid mitmesugused majapidamishooned ja tallid hobuste jaoks. Peaja eeslinnust eraldas kraav ning pääs pealinnusesse

Laiuse õhufoto loodest, 2019

toimus pihhtaras oleva värava ja silla kaudu, mis viis pealinnuse väravaehitisse, millel oli nii välis- kui sisevärav. Pealinnuse ringmüür on rajatud müüri läbivatele teravkaartele, mis omakorda toetuvad postvundamentidele. Kaaravad puuduvad linnuse edelanurgas, kus paikneb piklik, 21 × 11,6 m suurune majalinnus. Täielikult oli hoonestatud ja kaitsekäiguga varustatud linnuse loodekülg. Ebareeglipärase linnuse põhjamüür on 86 m, idamüür 82,5 m, lõunamüür 94 m ning läänemüür 57,5 m pikk. Linnuse lõuna-(edela)müüri ülemisel käigul oli 14 laskeava, alumisel kaitsekäigul, mis paiknes vaid selle lääneosas, aga kolm. Viimasest lõuna pool asus aga linnuse esindushooneks olev suure saaliga kivehitis.

Linnuse loodenurgal asetses 14 m läbimõõduga ja kuni 4 m paksuste, 14,4 m kõrgusel säilinud tellismüüridega suurtükitorn. Sellega samas suurusjärgus oli üle linnuseõue kagunurgas asetsev basteitorn, millest on säilinud vaid vundamendid. Viimase kaks alumist korrust olid revisjoni toimumise ajal kivist,

ülemised kolm aga puidust. Revisjoni andmeil olid need ehitatud venelased pärast seda, kui nad 1559. aastal linnuse vallutasid. Linnuse kirde-(ida)nurgas asetsenud talalagedega torn oli neljakorruseline, millele lisandus veel püssirohu hoidmiseks võlvidud kelder. Selle 11,7 m läbimõõduga torni säilinud kiviosa kõrguseks on 22 m. Linnuse lääne-(kagu)nurgal asus väike kahekorruseline ja vaid ühe laskeavaga vahitorn, mille all paiknesid Poola ajal kaks teineteise kohal olevat vanglat. Kastelli müüride kõrgendamine ja paksendamise koos tornide ehitamisega toimus oletatavasti 15. sajandi alguses. Linnuse purustasid venelased 1559. aasta piiramise käigus, kuid hilisemalt korrastasid seda nii venelased kui poolakad. Lõplikult kaotas linnus oma kaitsevõime Rootsi-Poola sõja lahingutes (1600–1622), mil linnus käis korduvalt käest kätte.

Ometi korrastati Rootsi ajal linnust niipalju, et Põhjasõja ajal peatus siin 1700.–1701. aasta talvel Karl XII oma vägedega.

Bibliograafia: Alttoa 1974, 57–78.

VESILENNUKITE ANGAARID MIINISADAMAS

92
Harjumaa

Vesilennukite angaarid Miinisadammas

Enne I maailmasõda, 1907. aastal alustas tsaar Nikolai II maailma suurima militaarstruktuuri, Peeter Suure nimelise peasõjasadama (merekindluse) kavandamist, mis koos rannapatariide, miiniväljade ja laevastikuüksustega pidi tegema võimatuks merelt lähtuva rünnaku pealinnale Peterburile. Üheks selle hiigelsüsteemi osaks kujunes ka vesilennukite üksus, mille baseerumiseks kavatseti Tallinna rajada võrdlemisi polüfunktsionaalne lennusaadama, kus lisaks lennukitele hakkaks silduma ka vesilennukite emalaev (õppe-laev) Orlitsa.

Puhkenud sõja tõttu lükkus küll esialgselt juba 1914. aastal esitatud lennujaama projekti realiseerimine edasi, uuesti pöörduiti selle kava juurde tagasi paari aasta pärast. Vaatamata sellele, et Kalamajja Küti tänavale kavandatud vesilennukite angaari projekterimiskonkursile, mis kuulutati välja 1916. aasta märtsis, laekus 11 tööd, millest lõppvooru pääses koguni seitse, valiti võitjaks Taani firma Christiani & Nielsen spetsialistide Sven Schultzi ning Herluf Forchhammeri pakutud, teistega võrreldes odavam ja hoone konfiguratsioonilt leidlikum variant. Kuna nimetatud firma oli juba tegelemas kõrvalasuva Noblessneri allveelaevade tehases toimuvate projekterimis- ja ehitustöödega, ei olnud ka ehitaja leidmisega probleeme.

Ehitustööd angaari krundil algasid 16. mail 1916 ning selle kiiremaks edenemiseks rajati lennujaama

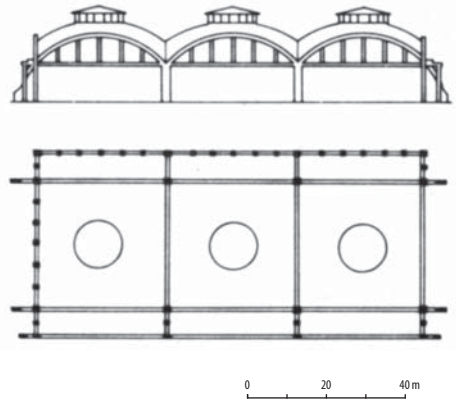
territooriumile raudteeharu, planeeriti ala ning süvendati emalaeva tarbeks ka lahte. Sõltuvalt rindejoone lähenemisest seiskusid ehitustööd mitu korda. Kuna oli otsustatud rajada koguni kaks angaare rühma, kummaski kolm angaari, siis alustati 1916. aasta novembris ka teise angaare grupi vaiade maasse rammimisega. 1917. aastal kiirendati ehitustempot veelgi, selleks toodi aknaid poolvalmis esimesele angaare grupile Rakverest, tsementi Kundast, hiiglaslike (laius 35 m, kõrgus 10 m) värvate töstmiseks 240 m värvaketti Kroonlinnast, katusepapp Soomest. Oktoobriks, mil ehitus sõjategevuse ja rinde lähene mis tõttu katkestati, oli hoone põhiosas valmis. Puudu olid veel vaid lükandväravad, lennukite veeskamise slipp ning viimistlemata angaare põrandad, mis pidid graniitplaatidena saabuma Soomest. Need tööd ning ka kõrvalhoonete ehitus viidi lõpule aga juba pärast Tartu rahu sõlmimist, Eesti Vabariigi ajal 1920. aastate alguses, mil seda hakkas kasutama õhuväe merelennu salk.

109 × 36 m suuruse põhiplaaniga hoone katuse moodustavad kolm madalat segmentkuplit, mille kooriku paksus on 8–12 cm. Ehitise raskust kannavad ja jaotavad tugipostidele neli raudbetoonist kaart, mille vahele moodustuvad kuplid. Kupleid kroonivad 10 m avaga katuselaternad. Angaare peamine inserlik väärtus seisneb monoliitsetes, ilma sisemiste

tugikaarteta raudbetoonkuppites, mistõttu võib tegemist olla ehitusajaloo ühe esimese suuremõtmelise raudbetoonist kuppelkoorik-konstruktsiooniga maailmas. Pärast Nõukogude vägede lõplikku lahkumist 31. augustil 1994 jäid angaarid ebaseaduslikult „hämarate” struktuuride valdusesse ning igasuguse hoolduse puudumise tõttu muutusid nende kupid üha avariilisemaks. Alles pärast president Lennart Meri ja Tallinna Linnakohtu sekkumist õnnestus hoone Eesti Vabariigile tagasi saada ning 2003. aastal Suure Tõllu kinnitumisega Lennusadama kai külge ka Meremuuseumi omandisse anda.

Angaaride ülikeerukaid restaureerimistöid tegid 2010. aasta maist kuni 2011. aasta novembrini Nordecon AS restauraatorid Tallinna Tehnikaülikooli spetsialistide Karl Õigeri ja Heiki Ontoni ning OÜ KOKO Arhitektid renoveerimisprojekti järgi. Tellijaks oli Meremuuseum.

Bibliograafia: Ümar 2013, 4–5; Õiger 2013, 7–8.

Vesilennukite angaaride lõige ja plaan

Vesilennukite angaaride õhufoto, vaade maa poolt, 2015